

ANSELM GRÜN

GOD
ALS U
ER BENT

indrukwekkende
religieuze
ervaringen –
van Augustinus
tot Bonhoeffer

Anselm Grün

God, als U er bent

*Indrukwekkende religieuze ervaringen –
van Augustinus tot Bonhoeffer*

Met medewerking van Ulrike Voigt

Uitgeverij
Ten Have

 | LANNOO

Inhoud

Woord vooraf	7
Aurelius Augustinus (354-430)	31
Gertrude de Grote van Helfta (1256-1302/03)	46
Maarten Luther (1483-1546)	55
Teresa van Avila (1515-1582)	67
Blaise Pascal (1623-1662)	76
John Wesley (1703-1791)	87
Charles de Foucauld (1858-1916)	101
Eva von Tiele-Winckler (1866-1930)	113
Paul Claudel (1868-1955)	125
Alfred Döblin (1878-1957)	132
Titus Brandsma (1881-1942)	
(door Kees Waaijman)	148
Marie-Joseph Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955)	164
Manfred Hausmann (1898-1986)	177
Madeleine Delbrêl (1904-1964)	188
Dag Hammarskjöld (1905-1961)	199
Dietrich Bonhoeffer (1906-1945)	
(door Gerard Dekker)	212
Simone Weil (1909-1943)	226
Dorothee Sölle (1929-2003)	238
Gianni Vattimo (*1936)	250
Bronvermelding en verantwoording	263

Aurelius Augustinus

(354-430)

Augustinus (de naam Aurelius werd vermoedelijk pas later aan hem toegeschreven) werd geboren in het Romeinse Noord-Afrika in de provinciestad Thagaste (in het huidige Algerije). Zijn vader, Patricius, was een kleine Romeinse boer en zat in de stadsraad. Zijn moeder, Monica, was christin en bracht haar zoon kennis van het geloof bij. Hij ging naar school in Thagaste en Madaura en op zestienjarige leeftijd begon hij aan een studie retorica in Carthago. Hier stortte hij zich in een leven vol plezier en passie. Hij kreeg een vriendin met wie hij meer dan tien jaar in concubinaat leefde. In 372 werd hun zoon Adeodatus geboren. Op negentienjarige leeftijd las Augustinus *Hortensius* van Cicero, wat hem raakte en zijn liefde voor de filosofie wekte. Hij las ook in de Bijbel, maar die teksten konden hem, hoogopgeleid als hij was in de klassieke literatuur en taal, om stilistische redenen niet bekoren. Hij was negen jaar lang lid van de manicheeërs.

Deze verboden gnostische sekte uit Perzië lokte met elitaire geleerdheid en propageerde een radicaal christendom met een strenge ascese. De manicheeërs verwierpen het Oude Testament en hadden een dualistische wereldopvatting met een voortdurende kosmische strijd tussen goed en kwaad; een macht van de duisternis en een God van het licht. In deze periode beëindigde Augustinus zijn studie, werkte ongeveer een jaar als leraar in Thagaste en vestigde zich vervolgens als retoricaleeraar in Carthago.

Door verschillende teleurstellende ervaringen begon hij te twijfelen aan het manicheïsche geloof en ten slotte verliet hij de sekte. In 383 kwam hij via Rome naar de keizerresidentie in Milaan en werd daar in 384 stadsleraar retorica, waarvoor hij lofredes op de keizer en consuls moest houden. Monica volgde haar zoon naar Milaan.

In Milaan beluisterde Augustinus uit professionele en intellectuele belangstelling de preken van de beroemde bisschop Ambrosius en raakte geboeid door diens schriftuitleg en ascetische levenswijze. Hij ging catechumenaar volgen (catechese voor aspirant dopelingen) en zocht contact met ontwikkelde christenen. Tegelijk nam hij, met veel verdriet, afscheid van zijn vriendin omdat zijn moeder een vrouw van zijn stand voor hem had gezocht. Maar het kwam niet tot een huwelijk; de bekering en de ascetische levensvorm van beroemde tijdgenoten, de lectuur van nieuw-platonische teksten en vooral de brieven van Paulus brachten bij Augustinus een existentiële crisis teweeg. Deze mondde uit in een keuze voor wereldverzaking, een celibitair leven, afzien van maatschappelijk aanzien, en uiteindelijk zijn bekering in de tuin, zoals hij in zijn *Belijdenissen* beschrijft (op 1 augustus 386). Dit alles leidde tot een volledige breuk met zijn leven tot dan toe.

Augustinus gaf zijn leraarsbetrekking op en trok zich met vrienden terug op het platteland. Het jaar daarop liet hij zich samen met zijn zoon dopen door Ambrosius en keerde terug naar Afrika. Op de terugweg overleed zijn moeder. Terug in Thagaste probeerde hij met vrienden een monastieke levensvorm te praktiseren. In die tijd schreef hij talloze polemische geschriften tegen concurrerende christelijke stromingen. In 390 stierf ook zijn zoon.

Toen hij in 391 bij een bezoek aan Hippo Regius, de grootste Afrikaanse stad in die tijd (het huidige Annaba in Algerije), deelnam aan een kerkdienst, werd hij tegen zijn wil tot priester gewijd. Na een korte voorbereiding en intensieve bijbelstudie

ging hij in de Afrikaanse kerk werken als predikant en hulpbisschop (*coadjutor*). Rond 396 werd hij gewijd tot bisschop van Hippo Regius. In de bisschopsresidentie leefde hij met andere clerici in een kloosterlijke gemeenschap, in kuisheid en armoede. Deze huisgemeenschap werd een voorbeeld voor andere gemeenschappen ('Augustinusregel').

Augustinus werd een leidende figuur in de Afrikaanse kerk, vooral bij controverses met sekten en de afwijkende leer van de manicheeërs, donatisten en pelagianen. Hij zorgde ervoor dat belangrijke beslissingen in de naam van de Kerk werden overgenomen door de Apostolische Stoel in Rome. Hij schreef of dicteerde talrijke boeken, traktaten en geschriften over theologie, filosofie, muziek, retorica (er zijn meer dan honderd boeken, meer dan duizend preken en meer dan tweehonderd brieven bewaard gebleven). Rond 400 n.Chr. schreef hij zijn *Belijdenissen* (*Confessiones*; in drievoudige zin van 'schuldbekentenis', 'geloofsbelijdenis' en 'lofprijzing'). Het boek geldt als de eerste autobiografie, die niet alleen een zelfbeeld bevat maar ook concrete historische verbanden. Augustinus schildert zijn geestelijke ontwikkeling en zijn bekering tot het christelijke geloof, niet omwille van zijn persoonlijke levensverhaal, maar als illustratie van zijn genadeleer. Het boek is geschreven in de vorm van een gebed, het is een loflied op God en tegelijk een pleidooi voor het christendom. Het werk *De Civitate Dei*, *De stad van God*, in 22 delen van 413-426 geschreven, was eeuwenlang toonaangevend voor de verhouding tussen staat en kerk.

Augustinus stierf tijdens de belegering van Hippo Regius door de Vandalen in 430. Hij was de meest invloedrijke theoloog en filosoof van de christelijke oudheid. Zijn theologie beïnvloedde de leer en de leraren van bijna alle westerse geloofsrichtingen, zowel katholiek als protestants. Middeleeuwse, reformatorische en moderne denkers, tot paus Benedictus XVI aan toe, beroepen zich op hem.

Augustinus wordt in de westerse kerk als heilige vereerd. De algemene gedenkdag in de rooms-katholieke en anglicaanse kerk is 28 augustus, zijn sterfdag. Op 5 mei gedenkt de katholieke kerk zijn bekering. Hij geldt als de geestelijke vader van de theologische en de filosofische wetenschap van het westerse christendom en wordt daarom 'kerkvader' genoemd.

Een hartstochtelijke jeugd

Wie bij u binnengaat, gaat binnen in de vreugde van zijn Heer en heeft niets te vrezen, hij heeft het daar heel goed, bij zijn hoogste Goed. Ik gleed van u weg en ging aan het dwalen, mijn God, wel heel ver van uw zekerheid vandaan, in deze jaren van mijn jeugd. Ik werd voor mezelf een land van gebrek.

Ik ging naar Carthago en overal om me heen was daar de heksenketel van banale affaires. Ik had nog niet lief, ik wilde wel graag iemand liefhebben en vanuit een diepere behoefte had ik een hekel aan mezelf, omdat ik er niet meer behoefte aan had. Ik zocht hoe ik kon liefhebben, ik was verliefd op de liefde, maar ik dacht niet aan een veilige weg zonder risico's. Binnen in mij was er een honger naar innerlijk voedsel, naar u, mijn God. Maar die honger was geen concrete behoefte aan voedsel dat niet vergaat. Niet dat ik daar vol van was. Nee, maar hoe leger ik was, hoe meer het me tegenstond. Daarom maakte mijn ziel het ook niet goed. Ze zat vol zweren en stortte zich naar buiten, in een miserabel verlangen om zich te schuren aan tastbare contacten. Trouwens, als die niet iets van een ziel in zich hadden, zou je er toch niet van kunnen houden? Beminnen en bemind worden vond ik nóg fijner, als ik ook kon genieten van het lichaam van iemand die van mij hield. En zo besmeurde ik de ader van de vriendschap met het vuil van mijn begeerte en verduisterde ik haar helderheid vanuit de poel van zinnelijk genot.

Maar hoe vuil en lelijk ook, ik was wel ijdel genoeg om voor fijngevoelig en beschaafd te willen doorgaan. Ik stortte me ook in een liefde, ik wilde erdoor veroverd worden. Barmhartige God, wat heeft uw goedheid me toch een gal gespreid over die zoetheid. Want mijn liefde werd beantwoord en helemaal vanzelf raakte ik in de ban van het genot. Ik liet me graag insnoeren in banden van ellende en zo werd ik geslagen

met ijzeren staven van gloeiende jaloezie en achterdocht, van vrees, boosheid en geruzie.

Ik was gek op het theater met zijn voorstellingen vol beelden van mijn ellende en vol brandstof voor mijn vuur. Waarom wil je daar eigenlijk graag verdriet hebben, bij het kijken naar allerlei droevige en tragische dingen die je jezelf niet zou toewensen? En toch ga je ernaar kijken om verdrietig te worden en dat vind je fijn. Is dat eigenlijk niet dwaas?¹

Zoeken naar zekerheid

Ik wilde niet dat mijn hart zich ergens aan overgaf, bang als ik was in een afgrond te vallen. Maar dit overall tussen hangen was pas echt fataal. Van wat ik niet kon zien, wilde ik even zeker zijn als dat zeven plus drie tien is. Want ik was niet zo ziek dat ik dacht dat je ook dat niet staande kon houden. En diezelfde soort zekerheid wilde ik ook hebben voor andere dingen: voor de concrete dingen die ik niet zag, maar ook voor geestelijke dingen die ik me niet anders dan lichamelijk kon indenken.

Ik had kunnen genezen door te geloven. Dat zou de blik van mijn geest gezuiverd hebben en gericht op uw waarheid die altijd blijft en nooit verbleekt. Maar zoals dat meestal gaat: wie een slechte dokter heeft gehad, durft zich ook niet meer aan een goede toe te vertrouwen. Zo stond het ook met de gezondheid van mijn ziel: ze kon echt alleen genezen door te geloven. Maar om niet in onwaarheden te geloven wees ze de mogelijkheid om te genezen af. Ze wilde zich niet toevertrouwen aan uw handen, terwijl u toch het geloofsmedicijn had klaargemaakt, het voor de ziekten van heel de wereld had uitgestrooid en er zo'n groot gezag aan had verleend.

Van nu af gaf ik de voorkeur aan het katholieke onderricht.²

God heeft mij omsingeld

Mijn God, dankbaar roep ik in herinnering uw barmhartigheid tegenover mij en belijd ik haar voor u. Laat mijn gebeente overgoten worden met liefde voor u en zeggen: 'Heer, wie is aan u gelijk? u hebt mijn boeien losgemaakt, ik wil u een dankoffer brengen.' Hoe u dat hebt gedaan ga ik nu verhalen, en als uw gelovigen dit horen zullen ze allemaal zeggen: 'Gezegend de Heer, in de hemel en op aarde. Zijn naam is groot en wekt verwondering.'

Uw woorden hadden zich vastgehecht in mijn binnenste en ik werd aan alle kanten door u omsingeld. Dat u eeuwig leeft, daarover had ik zekerheid. Het was wel als het kijken in een wazige spiegel, maar alle twijfel aan een onvergankelijk wezen als oorsprong van al wat bestaat was volledig van me afgenomen. Ik zocht niet meer naar zekerheid over u, maar ik wilde vaster staan in u. Wat betreft mijn leven hier in deze wereld was alles nog onduidelijk. Mijn hart moest nog gezuiverd worden van het oude zuurdesem. De weg, de Heiland, beviel me wel, maar ik zag nog op tegen de smalle paden.

U hebt me toen de gedachte ingegeven – het leek mij een goed idee – om eens naar Simplicianus te gaan. Hij maakte op mij de indruk van een goed dienaar van u en uw genade straalde van hem af. Ik had ook gehoord dat hij zich vanaf zijn jonge jaren helemaal aan u had toegewijd. Nu was hij al op leeftijd en als hij zoveel jaren en met zoveel ijver uw weg had gezocht, moest hij veel ervaring en kennis hebben opgedaan. Dat was ook zo. Ik wilde graag met hem praten over mijn onrust in de hoop dat hij me vanuit zijn achtergrond iets zou kunnen zeggen over wat voor mij, in mijn situatie, de juiste manier was om uw weg te gaan.

Ik zag namelijk een kerk vol mensen, en de een ging deze weg en de ander die. Maar mij beviel niet meer wat ik in de wereld deed. Het was voor mij een zware last nu mijn am-

bities, mijn hoop op roem en geld, me niet meer prikkelden zoals voorheen om deze vermoeiende slavendienst vol te houden. Wat ik deed had me niets meer te bieden vergeleken bij uw beminnelijkheid en bij de luister van uw huis waarvan ik was gaan houden. Ik voelde me nog wel sterk gebonden aan een vrouw. De apostel verbood me ook niet om te trouwen, al adviseerde hij wel iets beters en zou hij graag zien dat iedereen was zoals hij zelf. Maar zwak als ik was, koos ik de weg van de minste weerstand en dit ene punt maakte me ook besluiteloos op de andere punten. Ik bleef in een kringetje ronddraaien en mijn energie ging op aan futiliteiten, temeer omdat er ook nog andere punten waren waarop ik me gewoon had te schikken in het samenleven met een vrouw. Dat was wel mijn keuze, maar het bond me ook aan handen en voeten.³

Angst en zoeken naar God

Ik wist niets meer tegen u in te brengen als u tegen me zei: ‘Slaper, word wakker, sta op uit de doden en Christus zal over je lichten’ (Efeziërs 5:14). Het was me aan alle kanten duidelijk dat u de waarheid sprak en ik kon er ook helemaal niets meer tegen inbrengen – de waarheid was overtuigend – niets, behalve een loom en slaperig ‘ja, zo meteen’ en ‘nog heel even’. Maar dat ‘zo meteen’ kwam niet en het ‘nog heel even’ bleef maar duren. Het haalde niets uit dat uw wet mij in mijn innerlijk aansprak, want in mijn handelen voerde een andere wet strijd tegen de wet van mijn geest en zij leverde mij gevangen uit aan de wet van de zonde die in mij leefde. De wet van de zonde is de overweldigende kracht van de gewoonte. Die trekt je geest mee en houdt hem in haar greep, ook al wil hij niet. Een terechte straf, omdat hij er vrijwillig in terechtkomt. Rampzalig mens die ik ben! Is er iets dat mij kan redden van

dit bestaan ten dode, behalve uw genade, door Jezus Christus, onze Heer?

Hoe u mij losgemaakt hebt uit de band van mijn behoefte aan een vrouw, waarin ik heel vast zat, en uit mijn slaven-dienst aan wereldse beslommeringen, ga ik nu vertellen en voor uw naam belijden, Heer, mijn helper en verlosser.

Ik bleef doorgaan met wat ik deed, maar de druk werd steeds groter en mijn verlangen naar u elke dag sterker. Ik ging naar uw kerk zo vaak mijn bezigheden toelieten, de last waaronder ik zuchtte.⁴

Waarheen kon ik vluchten?

Tot zover het verhaal van Ponticianus. Ondertussen bracht U me terug naar mijzelf, Heer. U haalde mij achter mijn rug vandaan, waar ik was gaan staan om mezelf niet te hoeven zien, en zette me voor mijn ogen neer om me te laten zien hoe lelijk ik was, hoe verwrongen en vuil, zo vol vlekken en zweren. Ik zag het en ik schrok ervan, maar ik kon geen kant uit om aan mijzelf te ontkomen. En als ik probeerde niet naar mezelf te kijken, dan was hij daar weer met zijn verhaal en zette U mij weer voor mijzelf neer om me op te dringen aan mijn ogen. Ik moest mijn slechtheid wel zien en haten. Ik kende ze ook wel, maar ik deed alsof ze niet bestond. Ik stopte ze weg om er niet meer aan te denken.

Een tijdlang dacht ik dat ik het voornemen om mijn verwachtingen in deze wereld op te geven en U alleen te volgen van dag tot dag uitstelde, omdat er geen zekerheid daagde waar ik mij op kon richten. Nu was de dag gekomen dat ik naakt voor mezelf kwam te staan en mijn geweten me van binnen toesnauwde: 'En wat zeg je nu? Je had het er toch steeds over dat je de last van dat lege gedoe niet van je af wilde schudden omdat je geen zekerheid had over de waarheid? Die zeker-

heid heb je nu, maar je hebt die last nog steeds op je rug! En ondertussen slaan anderen hun vleugels uit, mensen die hun schouders vrij hebben, die zich daar geen tien jaar of meer het hoofd over hebben gebroken!' Zo knaagde het aan me van binnen en ik schaamde me verschrikkelijk bij wat Ponticianus me allemaal vertelde, en deze schaamte bracht me in verwarring. We sloten ons gesprek af en toen de zaak waarvoor hij gekomen was, was afgehandeld, ging hij weg en ging ik naar mezelf. Wat heb ik toen niet allemaal tegen mezelf gezegd! Met wat voor zweepslagen van woorden heb ik mijn ziel niet afgeranseld, dat ze met me mee zou gaan bij mijn poging U te volgen! Maar ze bleef zich verzetten, ze wilde niet. Excuses had ze niet meer, want alles wat ze in te brengen had, was al herkauwd en afgedaan. Alleen deze woordeloze angst was haar nog overgebleven, ze was als voor de dood zo bang afgesneden te worden van de stroom van haar gewoonte, van dat dodelijk bederf.⁵

Oproer van de ziel

Toen, midden in die grote ruzie met mijn ziel, waar ik met alle kracht aan begonnen was in de kamer van mijn hart, in het huis van mijn binnenste – mijn verwarring stond op mijn gezicht te lezen – ging ik naar Alypius toe en schreeuwde: 'Wat is er toch met ons aan de hand? Wat heeft dit te betekenen, jij hebt het toch ook gehoord? Gewone mensen staan op en bestormen de hemel en wij met al onze geleerdheid zonder hart, wij blijven ons maar ronddraaien in vlees en bloed! Als zij vooroplopen, schamen wij ons dan om hen achterna te gaan? En schamen we ons niet, als we dat niet doen?' Ik weet het niet precies meer, maar iets dergelijks moet ik toch gezegd hebben. Mijn verwarring sleurde me bij hem vandaan, terwijl hij me verbijsterd aankeek zonder een woord uit te brengen. Want

mijn stem klonk niet zoals anders en beter nog dan woorden vertelden mijn gezicht, mijn wangen en ogen, mijn kleur en de klank van mijn stem wat er met me aan de hand was.

Het huis waar wij logeerden, had een kleine tuin waar wij ook gebruik van konden maken net als van heel het huis, omdat onze gastheer, de eigenaar van het huis, daar niet woonde. Het gekrakeel in mijn innerlijk dreef me daarheen, want daar zou niemand zich bemoeien met die heftige ruzie die ik met mezelf was begonnen, en kon ze gewoon uitrazen. U wist hoe het zou aflopen, maar ik niet. Toch was ik alleen maar ziek om gezond te worden en stierf ik om te gaan leven. Ik wist hoe slecht ik was, ik wist niet hoe goed ik er even later aan toe zou zijn. Ik ging dus de tuin in, op de voet gevolgd door Alypius. Want ook met hem naast me kon ik heel goed bij mezelf zijn. En had hij mij in die situatie wel alleen kunnen laten? We gingen ergens zitten, zo ver mogelijk van het huis af. Het gonsde in mijn geest. Ik was verontwaardigd, geërgerd dat ik maar niet de kant uitging van een verbond met u, mijn God, terwijl heel mijn gebeente schreeuwde dat ik die kant uit moest gaan en dat ook hemelhoog aanprees. Daar ga je niet heen per schip of met een wagen of te voet. Ik hoefde niet eens het stukje te lopen van huis tot waar we zaten. Daarheen gaan en daar aankomen is niets anders dan erheen willen gaan, maar dan wel met een krachtig en volledig willen, niet het draaien en keren, hierheen en daarheen, van een half verlamde wil die worstelt met een deel van zichzelf dat opstaat en een deel dat blijft zitten.⁶

De doorbraak

Dit diep nadenken had heel mijn ellende uit zijn verborgen schuilhoeken naar boven gehaald en bij elkaar gezet voor de ogen van mijn hart. Toen stak er een hevige storm op, met een

enorme stortbui van tranen. Om die helemaal te laten uitstromen en uitrazen stond ik op. Een plek waar ik alleen was leek me beter voor dit huilen. Ik liep zo ver van Alypius weg dat niemand om mij heen me hinderde, ook hij niet. Zo stond het op dat moment met mij en dat begreep hij ook. Ik zal wel iets gezegd hebben, vermoed ik, waar je de tranen in mijn stem aan kon horen. Ik stond dus op en hij bleef achter op de plek waar wij zaten, helemaal verbluft.

Ik wierp me plat op de grond, onder een vijgenboom – precies weet ik het niet meer – en liet mijn tranen de vrije loop. De stromen braken los uit mijn ogen, een aangenaam offer voor u. En niet precies met deze woorden, maar wel in deze geest riep ik tot u, telkens opnieuw: ‘Hoe lang nog, Heer? Hoe lang nog, Heer? Zal uw woede dan blijven duren? Zult U ons blijven herinneren aan onze zonden van vroeger?’ Want die hielden me tegen, dat voelde ik. En ik klaagde maar: ‘Hoelang nog, hoelang nog? Morgen, altijd maar mórgen. Waarom niet nú? Waarom niet nu meteen een einde aan mijn schande?’

Ik riep maar en huilde maar, mijn hart was vermorzeld en voelde heel bitter. En daar hoorde ik een stem uit een huis in de buurt telkens weer: ‘Neem en lees, neem en lees.’ Was het een jongen of een meisje? Ik kon het niet zeggen. Meteen veranderde mijn gezicht en ik begon na te denken of kinderen zoiets misschien zongen bij een spel. Maar ik kon me niet herinneren dat ik het ooit ergens had gehoord. Ik hield mijn tranen in en stond op. Ik kon het niet anders verstaan dan als een opdracht van God om het boek open te slaan en de eerste tekst te lezen die ik voor me kreeg. Ik had van Antonius gehoord dat hij zich door een tekst uit het evangelie, die hij toevallig hoorde voorlezen, aangesproken had gevoeld als was hij voor hem bedoeld: ‘Ga uw bezit verkopen en geef het aan de armen, en u zult een schat hebben in de hemel. Kom dan terug om mij te volgen’ (Matteüs 19:21). Op dat woord had hij zich meteen bekeerd tot u. Vlug holde ik dus terug naar

de plek waar Alypius zat, want daar had ik het boek van de apostel laten liggen toen ik was opgestaan. Ik pakte het, sloeg het open en las stil de eerste tekst waar mijn oog op viel: ‘Geen bras- en slemppartijen, geen ontucht en losbandigheid, geen tweespalt en jaloezie. Bekleed u met de Heer Jezus Christus en geef niet toe aan uw eigen wil die begeerten in u opwekt’ (Romeinen 13:13 e.v.). Verder lezen wilde ik niet en was ook niet nodig. Opeens, aan het eind van deze zin, stroomde er zoiets als een licht van zekerheid mijn hart binnen en alle duistere twijfels vluchtten weg.

Met mijn vinger ertussen deed ik het boek dicht. Mijn gezicht was weer rustig en ik vertelde het aan Alypius. En wat er in hem omging – en daar had ik geen weet van – vertelde hij me als volgt: hij vroeg of hij mocht zien wat ik gelezen had. Ik wees het hem aan en hij keek verder dan ik had gelezen. Ik wist dus ook niet wat er volgde. Maar er stond: ‘Aanvaard mensen met een zwak geloof.’ Dat betrok hij op zichzelf en dat legde hij me uit. En met de kracht van deze aansporing sloot hij zich aan bij mijn besluit zonder enige onzekerheid of aarzeling. Dat lag overigens helemaal in de lijn van zijn levenswijze, waarmee hij al lang in gunstige zin bij mij afstak.

Vervolgens gaan we naar binnen, naar mijn moeder om het haar te vertellen. Ze is blij. We vertellen hoe het gebeurd is. Ze juicht, ze is verrukt en zegent U die bij machte bent oneindig veel meer te doen dan wij vragen of denken. Want ze begreep dat u haar wat mij betreft zoveel meer had geschonken dan waar ze met haar klagen en huilen en zuchten altijd om had gebeden. U had mij bekeerd tot u en ik dacht niet meer aan een huwelijk, ik had geen verwachtingen meer voor deze wereld. Nu stond ik op de meetlat van het geloof waarop u me zoveel jaren eerder aan haar had laten zien. U had haar klacht veranderd in een kreet van vreugde en deze vreugde was veel rijker, veel kostbaarder en zuiverder dan de vreugde over de kleinkinderen die ze gehoopt had van mij te hebben.⁷

Dus, een mengeling van individuele en door individuen als collectief beschouwde feiten. Het is waar dat ik in een fase van mijn leven ben gekomen, waarin het vanzelfsprekend, voorzienbaar en zelfs enigszins banaal lijkt om zich opnieuw de vraag naar het geloof te stellen. Opnieuw te stellen, omdat het, althans voor mij, inderdaad gaat om een terugkeer naar een thematiek waarmee ik om zo te zeggen in mijn verleden verbonden ben geweest. Is het, tussen haakjes, mogelijk dat die van het geloof géén terugkerende kwestie zou kunnen zijn? Een goede vraag omdat, zoals uit wat volgt zal blijken, het mij juist voor de religieuze problematiek wezenlijk lijkt dat het altijd om de hervatting van een hoe dan ook al eerder opgedane ervaring gaat. In onze westerse cultuur, en misschien wel in elke cultuur, begint geen van ons bij nul als het om de kwestie van het religieuze geloof gaat.¹

De inhouden van het geloof

Omdat ik hier steeds in de eerste persoon spreek en de risico's van deze keuze aanvaard, beken ik dat ik tot nu toe alleen weer in de kerk ben geweest, en niet puur uit formaliteit, bij plechtige en soms treurige gelegenheden: begrafenissen van geliefden, maar ook doop- en huwelijksceremonies. Soms ook om voornamelijk 'esthetische' redenen (die ik uitdrukkelijk niet onderscheid of minder waardeer dan de 'echte' religieuze redenen) bij de noveen van Kerstmis in een van de weinige kerken waar die nog in het Latijn gezongen wordt. Ik koester niet meer de minachting (de lauwen zullen worden uitgespuwd volgens een uitspraak van het evangelie) die ik als militant katholiek koesterde voor de 'half-gelovigen', degenen die juist alleen voor trouw-, doop- of uitvaartplechtigheden naar de kerk gaan. Integendeel, alles wat ik tot nu toe gezegd heb lijkt me een apologie voor de figuur van de half-gelovige.

De titel die ik aan dit boekje heb gegeven, wil juist die apologie tot uitdrukking brengen. Die titel spookt me al door het hoofd vanaf het moment dat ik jaren geleden, op een broeierige middag uit een ijssalon bij een busstation in Milaan, professor Gustavo Bontadini moest bellen, een belangrijke exponent van de katholieke, 'neo-klassieke', aristotelisch-thomistische katholieke filosofie, wiens theoretische stellingen ik niet onderschreef, maar met wie ik mij door genegenheid en bewondering verbonden voelde. Het telefoongesprek betrof de benoeming van een hoogleraar waarbij wij beiden in de commissie zaten. We moesten dus over de academische 'keuken' spreken. Bontadini, met wie ik lang niet gesproken had, wilde echter naar meer essentiële onderwerpen toe en vroeg mij plotseling, toen we al aan het afscheid nemen waren, of ik au fond nog in God geloofde. Ik weet niet of mijn antwoord bepaald werd door de paradoxale situatie waarin die vraag mij gesteld werd: verhitte dames die, aan de tafeltjes nabij de telefoon gezeten, ijs aten of limonade dronken. Ik antwoordde: ik geloof dat ik geloof.

Sindsdien lijkt mij dat de beste omschrijving van mijn relatie met de godsdienst, de katholieke waarmee ik ben opgegroeid en die mijn oriëntatiepunt blijft als ik aan religie denk. Ook van deze verwijzing, bij voorkeur naar het christendom, zou men het waarom kunnen vragen. Maar dat het bij mijn terugvinden van de religie om het christendom moet gaan, althans als vertrekpunt, daar heb ik in voorgaande bladzijden al een aantal redenen voor aangedragen. Juist in het christendom vind ik de oorspronkelijke 'tekst' van die transcriptie die het zwakke denken is, en waar ik zeer waarschijnlijk op uitgekomen ben omdát mijn vertrekpunt die christelijke wortels waren. Zie dus de cirkel, de relatieve toevalligheid van alles. Wie dat alles aanstootgevend vindt, zou de lastige taak op zich moeten nemen om het tegendeel te bewijzen. Dat zou alleen vanuit een hernieuwd metafysisch standpunt kunnen gebeuren, en daarom niet erg aannemelijk lijken.²

Geloven dat je gelooft

De Italiaanse titel van een recent boek van mij is *Credere di credere*, in het Nederlands vertaald als *Ik geloof dat ik geloof*. Beide titels klinken paradoxaal: geloven betekent geloof, overtuigd zijn, zeker zijn van iets; maar ook: van mening zijn, denken met een bepaalde mate van onzekerheid. Om de betekenis van de titel te verduidelijken zou ik daarom kunnen zeggen dat het eerste *geloof* de laatstgenoemde betekenis heeft, terwijl het tweede *geloof* de eerste betekenis heeft, die van overtuiging en zekerheid. Het is nogal moeilijk om de beide betekenissen van het woord samen te gebruiken: wanneer ik iets denk, iets van mening ben, houd ik het enigermate voor waarschijnlijk dat ik zekerheid en geloof heb gevonden. Dit klinkt onzeker en verdacht.

De betekenis van deze uitdrukking, hoe dubbelzinnig ook, lijkt mij te corresponderen met een ervaring die tamelijk veel voorkomt en ook begrijpelijk is, en die velen van ons goed kennen. Zoals ik in mijn boek vertel, kwam zij spontaan bij mij op tijdens een telefoongesprek – vanuit een telefooncel, in de open lucht, te midden van verkeer en pratende mensen – met een oude professor van mij, die filosoof is en een overtuigd gelovige. Ik had hem lang niet gezien, en hij vroeg mij of ik nog steeds in God geloofde. Ik antwoordde: ‘Nou, ik geloof dat ik geloof’. Zo denk ik er tegenwoordig nog steeds over. Toen ik nadacht over dit spontane antwoord, begreep ik, of meende ik althans te begrijpen, dat deze dubbele betekenis van ‘geloven’ verweven is met heel mijn ervaring als beoefenaar van de filosofie en misschien ook als moderne intellectueel. Ik zeg dit zonder mij iets aan te matigen, ik ben veeleer van mening dat voor zover ik mijn denken ‘voorbeeldig’ vind, dit alleen zo is in de betekenis dat het een ‘voorbeeld’ is van iets wat veel meer voorkomt, zoals een auto van een bepaald merk of een statistische steekproef (dus slechts een ‘voorbeeld’ en niet iets ‘voorbeeldigs’).

Waarom denk ik dan begrepen te hebben dat voor mensen zoals ik, die vertrouwd zijn met de moderne filosofie, maar vooral met het postmoderne leven, godsdienstig geloof alleen deze betekenis kan hebben, gekarakteriseerd door een diepe onzekerheid?

Mijn weg naar het christelijk geloof is al evenmin uniek; velen hebben een soortgelijke opvoeding gehad. Kort na de Tweede Wereldoorlog, toen ik ongeveer tien jaar oud was, ging ik trouw naar onze parochiekerk. Daar ontwikkelde ik mijn kijk op de wereld en mijn medemensen, en mijn sociale, politieke en religieuze belangstelling. Juist vanwege deze brede belangstelling besloot ik filosofie te gaan studeren; ik wilde bijdragen aan de vorming van een nieuw christelijk humanisme, dat vrij zou zijn zowel van het liberale individualisme als van het collectivistische en deterministische marxisme. In die jaren bestudeerden wij – de katholieke jongeren – de boeken van Jacques Maritain, een belangrijke neothomistische en antifascistische Franse denker, de schrijver van het boek *Humanisme intégral*. Van Maritain heb ik een zeker wantrouwen tegen bepaalde dogma's van de moderniteit geërfd. Daarom ben ik, na mijn promotiestudie over Aristoteles, begonnen met de studie van Nietzsche en Heidegger, die mij de meest radicale critici van de moderniteit leken. En juist door deze schrijvers, die niet alleen antimodern, maar ook antichristelijk waren (vooral Nietzsche) werd ik paradoxalerwijze teruggevoerd naar het christelijk geloof of iets wat daar veel op lijkt.

Maar genoeg over mijn autobiografie. In plaats daarvan wil ik trachten de paradox te verhelderen dat ik door Nietzsche en Heidegger het christendom herontdekt heb, in de vorm van een 'ik geloof dat ik geloof'.³

Waarom en in welke zin kan men dan 'geloven te geloven'? Vóór alles omdat de God van de Bijbel, die ik heb teruggevonden toen eenmaal de metafysica was uitgeschakeld, en

nadat de illusie was verdwenen dat men zou kunnen aantonen dat de werkelijkheid een bepaalde structuur heeft en een bepaalde laatste grondslag, niet langer de God van de metafysische zekerheden is, niet die van de *preambula fidei*. De natuurlijke theologie zoals deze was uitgewerkt door de scholastieke metafysica, was gebaseerd op de idee dat de gezonde, natuurlijk rede in staat was het bestaan van een hoogste Zijnde aan te tonen – oorzaak, einddoel enzovoort van de wereld – en dat men vervolgens op deze grondslag de openbaring kon aanhoren. In plaats daarvan is de God die men in de postmetafysische postmoderniteit heeft herontdekt, alleen de God van het Boek. Niet alleen in de subjectieve betekenis van de genitief, God als de auteur van de Bijbelse openbaring; maar ook in de objectieve betekenis: de God die ons alleen gegeven is in het boek, en die niet als ‘objectieve’ realiteit bestaat, buiten de aankondiging van het heil. Deze wordt ons doorgegeven in de Heilige Schrift en de levende traditie van de kerk, in historisch wisselende vorm door de voortdurende herinterpretaties door de gemeenschap der gelovigen. In een dergelijke God gelooft men niet in de ‘sterke’ zin van het woord, alsof zijn werkelijkheid aantoonbaar beter bewezen zou zijn dan de werkelijkheid van de tastbare dingen of die van de objecten van de natuurkunde en de wetenschap. *Fides ex auditu*, een zegswijze die uit het Nieuwe Testament afkomstig is, betekent ook dat men in de God van de openbaring gelooft omdat men ‘over hem heeft horen spreken’. Dus met alle onzekerheid van de dingen die wij voor waar houden omdat ze ons verteld zijn door iemand die ons vertrouwen heeft, een vertrouwen dat overigens voortspruit uit gevoelens van vriendschap, liefde en respect. En wij weten ook dat liefde vaak blind is en de dingen dan niet in hun ‘objectieve waarheid’ ziet.⁴

Teruggaan waarheen?

Ik eis – ik denk dat ik dat moet herhalen – eenvoudigweg het recht op om opnieuw aan het woord van het evangelie gehoor te geven, zonder daarom de regelrechte bijgelovigheden op het gebied van de filosofie en de moraal te hoeven delen, die dat woord in de officiële kerkelijke leer nog steeds verduisternen. Ik wil het woord van het evangelie interpreteren, zoals Jezus zelf dat ons geleerd heeft door de vaak gewelddadige letter van de voorschriften en de profetieën te vertalen in termen die beter overeenstemmen met het hoogste gebod van de *caritas*.

Ik kom nog kort terug op het voorbeeld van de hardnekkige afwijzing van het vrouwelijke priesterschap door de huidige paus. Hier zien we duidelijk een metafysisch bijgeloof aan het werk (de vrouw heeft van nature een bepaalde rol die de mogelijkheid van het priesterschap uitsluit) tegen de *caritas* als plicht om gehoor te geven aan het nieuwe bewustzijn van vrouwen in onze maatschappij. Ik eis niet het ‘natuurlijke’ recht van de vrouw op het priesterschap op, waarmee ik de ene metafysica tegen de andere zou uitspelen. Ik bedoel alleen dat de erkenning van de ‘nieuwe’ rechten een uiting van *caritas* is, zoals ook de aandacht voor al die ‘emancipatie’-bewegingen die situaties van objectief geweld tegen wie dan ook willen verminderen.

Die aandacht kan niet worden gedwarsboomd door het geloof in objectieve metafysische structuren, een geloof dat noodlottigerwijs tot bijgeloof en regelrechte idolatrie verwordt.

Mijn opvatting van secularisatie is vrij gemakkelijk toe te passen op het voorbeeld van het vrouwelijk priesterschap en ook op het taboe op homoseksualiteit. En al die andere gevallen waar in de christelijke leer een ‘bijgelovig’ taalgebruik voortleeft? Als de paus de vrouwen het priesterschap niet wil toestaan, is dat in laatste instantie te wijten aan het feit dat de Bijbel god vader noemt en niet moeder, ook al geeft hij de

maagd Maria bepaald geen ondergeschikte rol. Zullen het vaderschap van God, de 'gezins'-structuur van de Drie-eenheid, het maagdelijke moederschap van Maria, zullen deze en andere 'inhouden' van de christelijke openbaring ook het object van seculariserende en ontmythologiserende lezingen worden? Het is waar dat ik over een algemeen beginsel beschik dat een grens aan de secularisatie kan stellen, namelijk dat van de *caritas*. Maar je zou je kunnen afvragen hoe dat beginsel meer in concreto kan en moet worden toegepast. Als ik zeg dat ik geloof dat ik geloof, in welk onderdeel van de christelijke leer, zoals we die allemaal ontvangen hebben, geloof ik dan te geloven?⁵

Een 'gereduceerd' geloof

Als ik het Credo opzeg of als ik bid, hebben de woorden die ik gebruik voor mij niet de realistische klank die aanhangers van een metafysisch opgevat geloof eraan denken te moeten toeschrijven. Als ik bijvoorbeeld God Vader noem, belaad ik deze term met vele verwijzingen die met mijn historische ervaring, maar ook met mijn levensverhaal van doen hebben, en die de problematiek van het toedichten van menselijke kenmerken aan de godheid niet negeren, kenmerken die bovendien aan een bepaald gezinsmodel refereren. Als ik dat alles bedenk, weet ik niet meer zo goed wat ik zeg als ik het Onzevader opzeg. Maar ook deze verwarring maakt volgens mij deel uit van mijn ervaring van de *kenosis* [het leegmaken]. Blijft in het gebruik van de term vader alleen dat over wat Schleiermacher het zuivere gevoel van afhankelijkheid noemde? Waarschijnlijk wel en dat is de kern die volgens mij geen object van reductie en ontmythologisering kan zijn. Waarom weet ik niet, maar het is zeker dat het hele vertoog over het overschrijden van de metafysica voor mij aanleiding is om niet meer over het

zijn als eeuwige structuur te spreken, maar het als gebeuren te denken en dus als iets wat in gang wordt gezet door een initiatief dat niet het mijne is. De historiciteit van mijn bestaan betekent afkomst, en de emancipatie, redding of verlossing bestaat juist ook in het in acht nemen van dat zijn als gebeuren dat mij in staat stelt actief de geschiedenis te betreden, en niet simpelweg passief na te denken over haar noodzakelijke wetten. Nogmaals, dat is de betekenis van de uitspraak: 'Ik noem u niet meer dienstknechten, maar vrienden.'⁶

Postscriptum

Dat alles is zeker ook een kwestie van *Stimmung*, van geestelijke sfeer waarin het christendom beleefd wordt. Wat mij aan het hart gaat is de afwijzing van dat christendom dat de godsdienst wil bevestigen als een noodzakelijke uitweg uit een 'onhandelbare' werkelijkheid; of, zoals eerder gezegd, Bonhoeffers idee van god als 'stoplap', volgens welke de weg van de rede naar God die van het schaakmat en de mislukking is. Als men eenmaal die houding heeft gekozen, zal men waarschijnlijk geneigd zijn de nadruk te leggen op de werkelijkheid van het kwaad, op de onoverkomelijkheid van de menselijke tekortkomingen, op het idee van de geschiedenis als oord van lijden en beproeving in plaats van heilsgeschiedenis. Op die gronden kan het verwijt van ongevoeligheid voor het kwaad in de wereld gemakkelijk teruggekaart worden naar hen die dat verwijt maken vanuit het gezichtspunt van het tragische christendom. Veel te vaak heeft immers de nadruk op de realiteit van het met menselijke middelen niet te overkomen kwaad, ook in de geschiedenis van de Kerk, tot gevolg gehad dat de noden van de wereld werden aanvaard en in handen werden gelegd van de goddelijke genade. Door zijn menswording, in alle betekenissen van de *kenosis*, maakt God daarentegen een

historische betrokkenheid mogelijk, opgevat als de effectieve verwezenlijking van de verlossing en niet alleen als aanvaarding van een beproeving of een zoeken naar verdiensten met het oog op het hiernamaals.

Ik geloof daarom niet dat het optimisme dat verbonden is met de lezing van de christelijke openbaring in termen van 'verzwakking' noodzakelijkerwijs tot een onderwaardering van de noden van de wereld leidt. Het is waar dat het 'tragische' standpunt meer lijkt te passen bij de in vele opzichten apocalyptische ervaringen van de twintigste-eeuwse mensheid: de ontaarde gevolgen van de technische en wetenschappelijke 'vooruitgang', de dreigende existentiële problemen die onoplosbaar lijken enzovoort. De 'sprong' in de transcendentie kan echter onder die omstandigheden hoogstens een troostende betekenis hebben; als er een grotere betekenis aan gehecht wordt, wordt hij de bron van een bijgelovige, magische, naturalistische interpretatie van het goddelijke. Ik wijs troost zeker niet af. De heilige Geest die Jezus met Pinksteren stuurt en die de Kerk bijstaat bij de seculariserende interpretatie van de Schrift, is ook een echte geest van vertroosting. De redding die ik zoek door middel van een radicale aanvaarding van de betekenis van de *kenosis* is daarom geen heil dat alleen van mijzelf afhangt, dat de behoefte aan genade als geschenk van een ander vergeet. Maar genade of gratie is ook het kenmerk van een beweging naar harmonie die het geweld, de inspanning, het tandenknarsen van de hond die lange tijd aan de ketting lag, naar een beeld van Nietzsche, uitsluit. (...)

We zouden tot de conclusie kunnen komen dat het niet volstaat om de Schrift te interpreteren door de tekenen van de tijd te lezen. Zoals ik al zei beantwoordt het tragische christendom maar al te goed aan een bepaalde *Stimmung* die aan het einde van dit millennium heerst, en die volgens mij weersproken moet worden omdat ze uitloopt in fundamentalisme, de opsluiting binnen enge gemeenschapsgrenzen, het

impliciete geweld in de opvatting van de Kerk als een leger dat klaarstaat voor de strijd, de tendentiële vijandigheid tegenover de verlichting van het bestaan die beloofd en gedeeltelijk ook verwezenlijkt is door wetenschap en techniek. Daarom heeft het lezen van de tekens van de tijd ook steeds een eschatologische implicatie, zoals in de evangelische teksten (Lucas 12:54 e.v.; Matteüs 24:32 e.v.) die altijd verwijzen naar het laatste oordeel. In het perspectief dat ik hier heb toegelicht, betekent dit dat het lezen van de tekens altijd ook een norm kent die niet helemaal tot die tekens te herleiden is. De keuze tussen tragische visie en secularisatie kan alleen geschieden met een verwijzing naar die eschatologische 'norm'. Een dergelijke norm – de *caritas* die bestemd is voort te leven, ook wanneer geloof en hoop niet meer nodig zullen zijn zodra Gods rijk helemaal verwezenlijkt is – rechtvaardigt volgens mij volledig de voorkeur voor een 'vriendelijke' opvatting van God en van de godsdienst. Als dat van een teveel aan vriendelijkheid getuigt, dan heeft God zelf ons daarvan het voorbeeld gegeven.⁷

Bronvermelding en verantwoording

Voor de vertaling van de citaten is zo veel mogelijk gebruikge-
maakt van bestaande Nederlandse vertalingen. Wanneer deze
niet voorhanden of verouderd waren, zijn ze uit het Duits ver-
taald met behulp van de door Anselm Grün gebruikte werken.
Dit is steeds in de verantwoording hieronder aangegeven.

Augustinus

Geciteerd uit: Aurelius Augustinus, *Belijdenissen* [*confessiones*]. Ingeleid, ver-
taald en van aantekeningen voorzien door Wim Sleddens O.S.A. Augustijns
Instituut, Eindhoven/ Damon, Budel 2009.

1. *Belijdenissen*, p. 69 e.v.
2. *Belijdenissen*, p. 129.
3. *Belijdenissen*, p. 168.
4. *Belijdenissen*, p. 177.
5. *Belijdenissen*, p. 181.
6. *Belijdenissen*, p. 183.
7. *Belijdenissen*, p. 188.
8. *Belijdenissen*, p. 190.

Gertrude de Grote van Helfta

Geciteerd uit: Gertrud die Große von Helfta, *Gesandter der göttlichen Liebe*.
Vertaald door Johanna Lanczkowski. Lambert Schneider, Heidelberg 1989.

1. *Gesandter*, p. 15.
2. *Gesandter*, p. 16 e.v.
3. *Gesandter*, p. 24 e.v.
4. *Gesandter*, p. 32 e.v.
5. *Gesandter*, p. 50 e.v.
6. *Gesandter*, p. 52 e.v.

Maarten Luther

Geciteerd uit: *Luther Deutsch*. Ed. Kurt Aland D.D.

- Band 1, *Die Anfänge*. 2e dr., Göttingen, 1982.
- Band 2, *Reformator*. 2e dr., Göttingen, 1981.
- Band 9, *Tischreden*. 4e dr., Göttingen, 1984.
- Band 10, *Die Briefe*. 2e dr., Göttingen, 1983.

1. *Reformator*, p. 19 e.v.
2. *Briefe*, p. 72.
3. *Tischreden*, p. 52.
4. *Tischreden*, p. 48 e.v.
5. *Anfänge*, p. 188 e.v.
6. *Tischreden*, p. 12.
7. *Tischreden*, p. 12.
8. *Tischreden*, p. 35.

Teresa van Avila

Geciteerd en vertaald uit: *Sämliche Schriften der heiligen Theresia von Jesu*.

Neue deutsche Ausgabe, bewerkt door Fr. Petrus de Alcantara a p. Maria:

- Bd. 1 (*Leben*), Regensburg/Rom, Wien 1919.
- Bd. 2 (*Das Buch von den Klosterstiftungen*), Regensburg/Rom 1913.
- Bd. 4/2 (*Nonnenklöster*) Regensburg/ Rom/New York/Cincinnati 1912.

Bij het vertalen werd gebruikgemaakt van: *Werken van de H. Teresia*. Uit het Spaansch vertaald door Titus Brandsma, Athanasius van Rijswijk; herzien door Thomas Keulemans. Paul Brand, Bussum 1948; deze vertaling is echter niet letterlijk overgenomen.

1. *Bd. 1*, p. 18, 20 e.v.
2. *Bd. 1*, p. 24.
3. *Bd. 1*, p. 26 e.v.
4. *Bd. 1*, p. 63 e.v.
5. *Bd. 1*, p. 80.
6. *Bd. 1*, p. 98 e.v.
7. *Bd. 1*, p. 292.
8. *Bd. 2*, p. 52.
9. *Bd. 2*, p. 116.
10. *Bd. 4/2*, p. 73 e.v.

Blaise Pascal

Geciteerd uit: Blaise Pascal, *Über die Religion und über einige andere Gegenstände (Pensées)*. Hrsg. von Ewald Wasmuth. Lambert Schneider, Heidelberg 1978 (= Sammlung Weltliteratur: *Blaise Pascal Werke*, Band 1).

Vertaling: *Gedachten*. Vertaling en aantekeningen Frank de Graaff. Boom, Amsterdam 1977.

1. *Gedachten*, p. 188 e.v.
2. *Gedachten*, p. 183 e.v.
3. *Gedachten*, p. 75.
4. *Gedachten*, p. 93.
5. *Gedachten*, p. 414.
6. *Gedachten*, (*Mémorial*) p. 397 e.v.
7. *Gedachten*, p. 140.
8. *Gedachten*, p. 180.
9. *Gedachten*, p. 46 e.v.

John Wesley

Geciteerd uit: *Die 53 Lehrpredigten*. Band 1; 1-29. Uitgegeven in opdracht van de Europese raad van de Methodistische Kerk. Christliches Verlagshaus, Stuttgart 1986.

Das Tagebuch John Wesleys. Samengesteld door Percy Livingstone Parker. Inleiding Hugh Price Hughes, commentaar Augustine Birrell. Hänssler Verlag Holzgerlingen 2000.

1. *Lehrpredigten 1, Predigt 2*, p. 39 e.v.
2. *Tagebuch*, p. 32 e.v.
3. *Tagebuch*, p. 33 e.v.
4. *Tagebuch*, p. 35.
5. *Tagebuch*, p. 36.
6. *Tagebuch*, p. 57 e.v.
7. *Tagebuch*, p. 63 e.v.
8. *Tagebuch*, p. 71 e.v.
9. *Tagebuch*, p. 83 e.v.

Charles de Foucauld

Geciteerd uit: Charles de Foucauld, *Der letzte Platz. Aufzeichnungen und Briefe*. Geselecteerd, vertaald en ingeleid door Martha Gisi. Johannes Verlag Einsiedeln, Freiburg 2006.

Charles de Foucauld, *Die geistlichen Schriften*. Vertaald door Martha Schmitz. Herold, München/ Wien 1963.

Charles de Foucauld, 'Der Einsiedler in der Sahara'. Uit: *Aufzeichnungen und Briefen von Charles de Foucauld*. Thomas Verlag, Zürich/ Ferdinand Schöningh, München/ Paderborn/ Wien 1964.

Gerd A. Treffer, *Charles de Foucauld begegnen*. 1e dr. Sankt Ulrich Verlag, Augsburg 2000.

1. *Treffer*, p. 66 e.v.
2. *Geistlichen Schriften*, p. 65 e.v., p. 70 e.v.
3. *Der Einsiedler*, p. 16.
4. *Der Einsiedler*, p. 16 e.v.
5. *Der Einsiedler*, p. 53.
6. *Geistlichen Schriften*, p. 46 e.v.
7. *Geistlichen Schriften*, p. 74.
8. *Der letzte Platz*, p. 23.
9. *Der letzte Platz*, p. 37.

Eva von Tiele-Winckler

Geciteerd uit: Erna Steineck, *Briech dem Hungrigen dein Brot. Leben und Werk Eva von Tiele-Wincklers aus Briefen und Schriften*. R. Brockhaus im SCM-Verlag, Witten 1986.

Eva von Tiele-Winckler: *Nichts unmöglich! Erinnerungen und Erfahrungen*. Oskar Günther, Dresden z.j. [1929].

1. *Steineck*, p. 20 e.v.
2. *Steineck*, p. 24 e.v., 25 e.v.
3. *Nichts unmöglich*, p. 7 e.v.

Paul Claudel

Geciteerd uit: Paul Claudel, *Gesammelte Werke*. Deel VI, *Religion*. Uitg. Edwin Maria Landau. Kerle Verlag Heidelberg/Benziger Verlag, Einsiedeln/Zürich/Köln z.j. [1962].

1. *Werke VI*, p. 9 e.v.
2. *Werke VI*, p. 50.

Alfred Döblin

Geciteerd uit: Alfred Döblin, 'Jenseits von Gott'. In: *Die Erhebung. Jahrbuch für neue Dichtung und Wertung*. Uitg. Alfred Wolfenstein. Berlin 1919.

Alfred Döblin, *Schicksalsreise. Bericht und Bekenntnis*. 1e dr. Josef Knecht, Frankfurt/Main 1949.

Vertaling *Schicksalsreise*: Alfred Döblin, *Fatale reis*. Vertaald door Tine Ausma. De Arbeiderspers, Amsterdam 1977.

1. *Jenseits von Gott*, p. 381 e.v.
2. *Jenseits von Gott*, p. 387 e.v.
3. *Jenseits von Gott*, p. 398.
4. *Fatale reis*, p. 128.
5. *Fatale reis*, p. 150.
6. *Fatale reis*, p. 169.

7. *Fatale reis*, p. 268.
8. *Fatale reis*, p. 269.
9. *Fatale reis*, p. 285 e.v.
10. *Fatale reis*, p. 286 e.v.
11. *Fatale reis*, p. 289.
12. *Fatale reis*, p. 366.

Titus Brandsma

Literatuur

Aukes, H., *Het leven van Titus Brandsma*. Utrecht Spectrum, 1985.

Brandsma, T., *Mystiek leven: een bloemlezing*, samengesteld en ingeleid door Bruno Borchert. Nijmegen Gottmer, 1985 (Spiritualiteit; dl. 21).

Crijnen, T., *Titus Brandsma: de man achter de mythe: de nieuwe biografie*. Nijmegen Valkhof Pers, 2008.

Dölle, C., *De weg van Titus Brandsma: biografie van een martelaar 1881-1942*. Baarn Ten Have; Gent Carmelitana, 2000.

Hemels, J., *'Als het goede maar gebeurt': Titus Brandsma, adviseur in vrijheid en verzet*. Kampen Kok, 2008.

Meijer, B., *Titus Brandsma*. Bussum Brand, 1951.

Waaijman, K. & Maas, F. (red.), *De spiritualiteit van Titus Brandsma: hoe de tijd ons godsbegrip bepaalt*. Kampen Ten Have, 2010.

1. Vier fragmenten uit de diesrede die Titus Brandsma in 1932 als rector magnificus hield. Zie hiervoor Waaijman en Maas, *De spiritualiteit van Titus Brandsma: hoe de tijd ons godsbegrip bepaalt*. Kampen 2010.
2. Uit: Titus Brandsma, inleiding op *Gemma Galgani*. Eindhoven 1927, I-XI.
3. Uit: Titus Brandsma, *Mystiek leven: een bloemlezing*, samengesteld en ingeleid door Bruno Borchert. Nijmegen 1985, 42-44.
4. *Dierenbescherming*, toespraak gehouden in 1936, uitgegeven door de werkgroep Dierenbescherming en opvoeding.
5. *Vrede en vredelievendheid* is een rede die Titus Brandsma in 1931 hield te Deventer voor de Vredesbond. De tekst wordt bewaard in het Nederlands Carmelitaans Instituut te Boxmeer.
6. Brief van Titus Brandsma uit de gevangenis in Scheveningen, uitgegeven in *Mijn cel*, Tilburg 1944.
7. Gedicht van Titus Brandsma, geschreven in de gevangenis van Scheveningen. Het handschrift bevindt zich in het Nederlands Carmelitaans Instituut te Boxmeer.
8. Gedicht van Titus Brandsma, geschreven in het doorgangskamp Amersfoort. Bewaard in het Nederlands Carmelitaans Instituut.

Pierre Teilhard de Chardin

Geciteerd uit: Pierre Teilhard de Chardin: *Het goddelijk milieu*. Vertaling M. Mok. Het Spectrum, 1962. Oorspronkelijke titel: *Le milieu Divin*. Éditions du Seuil, Parijs.

Pierre Teilhard de Chardin: *Mein Glaube (Comment je crois)*. Walter Verlag, Olten und Freiburg i. Br. 1972 (= Werke 10).

Pierre Teilhard de Chardin: *Tagebücher 1. Notizen und Entwürfe, 26. August 1915 bis 22. September 1916; Tagebücher 2. Notizen und Entwürfe, 2. Dezember 1916 bis 13. Mai 1918*. Uitg. door Nicole en Karl Schmitz-Moormann. Walter Verlag, Olten/Freiburg 1974 (I) en 1975 (II).

1. *Het goddelijk milieu*, p. 103 e.v.
2. *Tagebuch 1*, p. 43.
3. *Tagebuch 1*, p. 57.
4. *Tagebuch 1*, p. 143.
5. *Tagebuch 1*, p. 209.
6. *Tagebuch 1*, p. 255.
7. *Mein Glaube*, p. 156 e.v.
8. *Het goddelijk milieu*, p. 122.
9. *Het goddelijk milieu*, p. 83.
10. *Tagebuch 2*, p. 21 e.v.

Manfred Hausmann

Geciteerd uit: Manfred Hausmann, *Allem danke ich und allen. Begegnungen mit Manfred Hausmann*. Prosa/Briefe/Gedichte. Uitg. Helmut Hildebrandt. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1983 (1987).

Manfred Hausmann, *Zwiesprache. Begegnungen mit dem Wort und mit großen Leuten*. S. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1985 (= *Gesammelte Werke* Bd. 16).

1. *Allem danke ich*, p. 17 e.v.
2. *Zwiesprache*, p. 258.
3. *Allem danke ich*, p. 60.
4. *Zwiesprache*, p. 27 e.v.
5. *Zwiesprache*, p. 190 e.v.

Madeleine Delbr el

Geciteerd uit: Madeleine Delbr el, *Wir Nachbarn der Kommunisten*. Vertaald door Hans Urs von Balthasar, Johannes Verlag, Einsiedeln 1975.

Madeleine Delbr el: *Gott einen Ort sichern. Texte – Gedichte – Gebete*. Geselecteerd, vertaald en ingeleid door Annette Schleinker. Schwabenverlag, Ostfildern 2002.

Madeleine Delbr el, *Auftrag des Christen in einer Welt ohne Gott*. Vertaald door

Hermann Josef Bormann en Ruth Disse. Inleiding Kaja Bohme. Johannes Verlag Einsiedeln/Freiburg 2006.

1. *Auftrag des Christen*, p. 192 e.v.
2. *Auftrag des Christen*, p. 193 e.v.
3. *Auftrag des Christen*, p. 40.
4. *Wir Nachbarn*, p. 266.
5. *Wir Nachbarn*, p. 267 e.v.
6. *Wir Nachbarn*, p. 58.
7. *Wir Nachbarn*, p. 65.
8. *Wir Nachbarn*, p. 211.
9. *Gott einen Ort sichern*, p. 28.

Dag Hammarskjöld

Geciteerd uit: Dag Hammarskjöld, *Merkstenen*. Vertaling R.F.M. Boshouwers. Kok, Kampen 1998. [In 2007 verscheen een geheel herziene 22e dr. bij Ten Have, Kampen.]

Oorspronkelijke titel: *Vägmärken*. Albert Bonniers Förlag, 1963.

1. *Merkstenen*, p. 27.
2. *Merkstenen*, p. 24.
3. *Merkstenen*, p. 24.
4. *Merkstenen*, p. 52.
5. *Merkstenen*, p. 49 e.v.
6. *Merkstenen*, p. 90; citaat uit Meister Eckharts 83e preek, 'Renovamini spiritu'.
7. *Merkstenen*, p. 65 e.v.
8. *Merkstenen*, p. 70.
9. *Merkstenen*, p. 80.
10. *Merkstenen*, p. 106.
11. *Merkstenen*, p. 133 e.v.
12. *Merkstenen*, p. 76.
13. *Merkstenen*, p. 82 e.v.
14. *Merkstenen*, p. 75.
15. *Merkstenen*, p. 158.

Dietrich Bonhoeffer

De teksten van Bonhoeffer zelf zijn ontleend aan: *Dietrich Bonhoeffer – Een thematisch dagboek*. Samengesteld door Gerard Dekker (Zoetermeer 2011, Uitgeverij Meinema).

De in het artikel over Bonhoeffer weergegeven teksten van Bonhoeffer zelf zijn ontleend aan:

Dietrich Bonhoeffer – Een thematisch dagboek. Samengesteld door Gerard Dekker (Zoetermeer 2011, Uitgeverij Meinema).

Overige relevante bronnen:

Gerard Dekker, *Het zout der aarde – Bonhoeffers visie op de kerk* (Baarn, z.j. [2002], Uitgeverij Ten Have).

Gerard Dekker, *De kerk lost niets op – Bonhoeffer over de relatie tussen kerk en wereld* (Kampen 2006, Uitgeverij Ten Have).

Gerard Dekker, *Leren geloven met Bonhoeffer – Teksten en commentaar* (Zoetermeer 2010, Uitgeverij Meinema).

Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theoloog – Christen – Tijdgenoot* (Baarn 2002, Uitgeverij Ten Have).

Simone Weil

Geciteerd uit: Simone Weil, *Wachten op God*. Vertaald door Ma Anand Rupena. Altamira, Hillegom.

Oorspronkelijke titel: Simone Weil, *Attente de Dieu*. Librairie Artheme Fayard, 1966.

1. *Wachten op God*, p. 31 e.v.
2. *Wachten op God*, p. 32 e.v.
3. *Wachten op God*, p. 34.
4. *Wachten op God*, p. 36 e.v.
5. *Wachten op God*, p. 37.
6. *Wachten op God*, p. 71.
7. *Wachten op God*, p. 19 e.v.
8. *Wachten op God*, p. 40.
9. *Wachten op God* p. 58.

Dorothee Sölle

Geciteerd uit: 'Mir scheint die oft gestellte Frage'. In: Dorothee Sölle, *Gott denken. Gesammelte Werke* Band 9. Kreuz Verlag, Freiburg i. Breisgau 2009. Dorothee Sölle: *Es muss doch mehr als alles geben. Nachdenken über Gott*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg 1992.

Nederlandse vertaling: *Er moet toch meer zijn. Nadenken over God*. Ten Have, Baarn 1993.

Dorothee Sölle, *Gegenwind. Erinnerungen. Gesammelte Werke* Band 12. Kreuz Verlag, Freiburg i. Breisgau 2010.

Nederlandse vertaling: *Tegenwind. Herinneringen*. Ten Have Baarn, 1995.

1. 'Mir scheint die oft gestellte Frage' p. 223.
2. *Tegenwind*, p. 25 e.v.
3. *Tegenwind*, p. 33 e.v.
4. *Tegenwind*, p. 26 e.v.

5. *Er moet toch meer zijn*, p. 87 e.v.
6. *Tegenwind*, p. 217.
7. *Tegenwind*, p. 65 e.v.
8. J.W. von Goethe, *Faust*. Vertaling C.S. Adama van Scheltema. 12e dr. Wereldbibliotheek 2003.
9. *Er moet toch meer zijn*, p. 106.
10. *Er moet toch meer zijn*, p. 219.

Gianni Vattimo

Geciteerd uit: Gianni Vattimo, *Ik geloof dat ik geloof*. Vertaald door Liliana Jansen-Bella. Boom, Amsterdam 1998.

Oorspronkelijke titel: *Credere di credere*. Garzanti Editore, 1996.

Gianni Vattimo, *Het woord is geest geworden. Filosofie van de secularisatie*. Vertaald door J.M.M. de Valk. Agora, Kampen 2003.

Oorspronkelijke titel: *Dopo la Christianità, per un christianesimo non religioso*.

1. *Ik geloof dat ik geloof*, p. 7 e.v.
2. *Ik geloof dat ik geloof*, p. 69.
3. *Het woord is geest geworden*, p. 7 e.v.
4. *Het woord is geest geworden*, p. 13 e.v.
5. *Ik geloof dat ik geloof*, p. 74 e.v.
6. *Ik geloof dat ik geloof*, p. 76 e.v.
7. *Ik geloof dat ik geloof*, p. 89 e.v.

